

Mlčanie z pohľadu sociolingvistiky

Podobne metodický výskum ako česká lingvistka Irena Vaňková absolvoval predovšetkým počas svojich zahraničných pobytov (Washingtonská univerzita, Londýnska univerzita) poľský sociolingvista Adam Jaworski, ktorého zaujal fenomén mlčania tiež v súvislosti s „politikou mlčania a mlčaním politiky“. Hneď na úvod svojej práce *Moc mlčania* (*The Power of Silence*)¹ uvádza, že výskum mlčania nemožno absolvovať mimo systémov kultúrnej komunikácie, že mlčanie je legitímnou súčasťou týchto systémov porovnateľnou s rečou. Svoju prácu však nekoncepuje dôsledne metodologicky, ale ju štruktúruje lineárne, a metodicky postupuje podľa teritórií, na ktorých sa mlčanie ako „plnovýznamová“ aktivita vyskytuje (neraz i s určitou dávkou kurióznosti ako napríklad v podkapitolke s nadpisom „mlčanie v triede“). Tento prístup dáva do súvislosti s tzv. prototypovou taxonómiou mlčaní. To sčasti síce vysvetľuje teoretický eklektizmus, ku ktorému sa autor hlási, a zároveň je vysvetliteľné tesnejšou blízkosťou jeho monografie k empirickým výskumom mlčania, na druhej strane však monografia bežne sklzáva k opisu mlčania ako komunikačného nástroja v rôznych situáciách a neprehľbuje vlastné poznanie uvádzaného fenoménu.

Problematickým je už vyššie uvedené počiatočné vymedzenie mlčania ako párovej (porovnateľnej) kategórie voči reči. Zdá sa, že Jaworského východisko spojené s lektúrou odborných prác anglo-amerického pôvodu má v tomto prípade menšiu výskumnú silu ako napríklad východisko Ireny Vaňkovej v lingvistickej, semiotickej a filozofickej tradícii európskej proveniencie. Tam, kde Vaňková v stope českej psycho- a pragmalingvistickej školy výskumný predmet vysvetľuje (napríklad komunikačný kontext v súčinnosti s predpokladovou bázou komunikantov, vychádzajúc z povahy mlčania ako prázdneho znaku), Jaworski iba výberovo konštatuje isté jeho črty, napríklad plnú účasť komunikantov na významovej interpretácii mlčania. Očividná je aj rozptýlenosť Jaworského prameňov (vrátane teórie správania sa – vo vzťahu k spoločenským komunikačným praktikám, alebo teórie tabu), ktorá má na svedomí nižšiu mieru konzistentnosti jeho výskumov. Chýba im totiž spoločná a presvedčivá metodologická platforma; napríklad semiotická, ktorú autor dokonca neskôr vyhlasuje za málo účinnú a ako čiastkovej a neefektívnej sa jej dobrovoľne vzdáva. Opiera sa najčastejšie o rámec vyznačený teóriou komunikácie, ktorá je však v kombinácii so sociologickým hľadiskom koncipovaná priši-

* Pomocné vymedzenie „externého“ a „interného“ mlčania sa postupne udomácnilo najmä vo feministickej literatúre v snahe rozlíšiť (1) mlčanie ako potlačenú reč, teda negatívnu aktivitu vynútenú prevládajúcim spoločenským – mocenským a rodovým – diskurzom a (2) mlčanie ako vnútornú, funkčne pozitívnu súčasť každého rečového diskurzu, nulový horizont rečovej udalosti, na ktorý upriamila svoju pozornosť predovšetkým postštrukturalistická filozofia (jazyka) a hermeneutika.

¹ JAWORSKI, Adam: *The Power of Silence. Special and Pragmatic Perspectives*. Newbury Park – London – New Delhi : SAGE Publications, 1993.

roko a nemá tú usporadujúcu a vysvetľujúcu silu, akú by si i tak dosť rozsiahly fenomén mlčania vyžadoval. Napriek tomu niektoré Jaworského konštatovania a závery môžu doplniť aj náš obraz o semiotike mlčania.

Podobne ako my aj on upozorňuje na kulturologické a diskurzívne aspekty mlčania. V západnej civilizácii, najmä v stredných vrstvách, sa na rozdiel od východných alebo tzv. prírodných kultúr mlčanie najčastejšie spája s nedôverou k tomu, kto mlčí, zatiaľ čo pozitívne hodnotené sú výlučne rečové (v zmysle verbálne) schopnosti komunikantov. To, čo sa od ľudí požaduje, je teda plynulá, neochabujúca reč. Mlčanie sa potom ako relevantný komunikačný nástroj vytesňuje do priestorov (napríklad literatúry), v ktorých reprezentuje (tu sa Jaworski odvoláva na vyššie zmieneného Ihaba Hassana, a nie na Michela Foucaulta, ako by sme mohli očakávať) mentálne stavy nevyjadriteľné slovom, ako sú prázdnota, šialenstvo, násilie, extatickosť alebo mystický tranz. Pravdaže, opäť u Jaworského narážame na parataktické rozloženie teritórií reči (presnejšie verbalizácie) a mlčania bez toho, aby autor postrehol alebo hlbšie rozpracoval ich jednotný ontický základ a súčinnosť.

Do istej miery ňoho splyva aj paralingválne a znakové – alebo kognitívne – vymedzenie mlčania, keďže všeobecná teória komunikácie ako základný rámec Jaworského výskumu pokrýva jedno i druhé. Preto sa púšťa do opisovania rétorických figúr a postupov, pokúšajú sa o ich utriedenie (dlhé, krátke pauzy, obraty v replikách a pod.). Hoci v odcitovanej pasáži preberá rozlíšenie medzi tzv. „prozodickou dimenziou mlčania“ a „mlčanlivými rečovými aktmi“, ktoré sa vyznačujú dokonca vlastnou ilokučnou silou², venuje sa jednému i druhému takmer rovnocenne. Čo je však zarážajúcejšie – a pre nás určujúcejšie – mlčanie vo vzťahu k jeho pozitívnym alebo negatívnym významom umiestňuje do systému dvojhodnotovej logiky binárnych opozícií, akoby celá línia postštrukturalistického, kognitívneho alebo dekonštruktivistického myslenia vôbec neexistovala: „... táto axiologická dialektika mlčania operuje v systéme hodnôt, ktorý považujeme za univerzálne aplikovateľný a prirodzený. Stojí na dvojhodnotovom systéme binárnych opozícií: plus verus mínus, dobré verus zlé, čierne verus biele atď.“³ Práve tento dnes už vedecky rigidný prístup k takému zložitému fenoménu, akým je mlčanie, spôsobuje, že Jaworského analýzy (zo začiatku deväťdesiatych rokov) iba výnimočne prekračujú rámec bežne známych, presnejšie, navonok pozorovateľných skutočností a zostávajú uzavreté vo svojom empirickom materiáli. Taktiež je nepochopiteľné, akú pozíciu vlastne autor zastáva, ak sa neskôr odvoláva na relativistický prístup k hodnotám a antisubstancializmus...

Až v súvislosti s citovanými etnografickými výskumami Jaworski upozorňuje na to, že mlčanie môže byť v rámci komunikačných stratégií primárne, ako substituent alebo surogát komunikácie, či sekundárne ako rámec alebo pozadie primárnej, teda verbálnej komunikácie. Kým pri verbálnej reči (Jaworski stále hovorí jednoducho len o „reči“) je dostačujúcim predpokladom prítomnosť jednotlivca (autor tu očividne zamieňa komplexný rečový akt za produkciu reči), pre „tichú komunikáciu“ je nevyhnutná prítomnosť

² Ref. 1, s. 89.

³ Ref. 1, s. 16 (z angličtiny – aj vo všetkých ďalších prípadoch citovania – preložila S. R.).

najmenej dvoch, ktorí sa riadia „prototypovými“ ukazovateľmi vzhľadom na konkrétnu situáciu (prototypmi sú pre autora napríklad jestvujúce lingvistické koncepty). To považujeme za problematické, pretože ide o priamu aplikáciu abstraktných komunikačných noriem a typov na jedinečné komunikačné situácie. Jaworski však ďalej uvažuje aj o mlčaní jednotlivca (napríklad pri prechádzke krajinou), teda bez komunikačného partnera, síce ako o menej prototypovom prípade komunikácie, keď sa k slovu dostáva „meditatívne mlčanie“, avšak toto mlčanie je podľa neho naplnené významami v rámci tzv. zjavujúcej alebo odhaľujúcej funkcie mlčania. Tento príklad vnútornej komunikácie je podľa neho rovnocenný (z hľadiska zadenovania výskumného predmetu) ako komunikácia prostredníctvom znakového mlčania, kde komunikačný rámec okrem komunikátu spoluvytvára jeho produktor a adresát – recipient.

Zdá sa, že v takýchto a podobných prípadoch sa autor monografie ocitá na tenkom ľade, pretože hoci je mlčanie prázdny znakom, nemožno ho zamieňať za každé ticho premýšľajúceho a konajúceho izolovaného subjektu; intersubjektívna podmienka komunikačnej udalosti musí byť, podľa nás, splnená. Nepomôže ani to, ak autor dodá, že každý zoznam vlastností a významov mlčania je nevyhnutne otvorený a neukončený (čiže aj neoveriteľný), pretože istá relevancia významov mlčania musí byť predsa len podmienená konkrétnym komunikačným kontextom, ktorý je, pravdaže, prípad od prípadu iný. Tu, ale aj inde nám Jaworského výklad môže poslúžiť ako obrátené zrkadlo, v ktorom vidíme úskalia a vratké miesta, ale aj argumentačnú silu vlastného metodologického prístupu k téme.

Jaworski – ako sociolingvista – skúma aj kontexty mlčania a to predovšetkým vo vzťahu k rôznym komunitám (napríklad v americkej spoločnosti), teda medzikulturálnym porovnávaním ich komunikačných zvyklostí. Keďže tu nachádza významné diferencie, zdôrazňuje predovšetkým riziko dezinterpretácií a nedorozumení pri používaní mlčania v komunikácii. Aj validita takýchto prejavov môže byť v rôznych súvislostiach vnímaná až protirečivo (pozitívne verus negatívne vyznenie mlčania). Prípady, ktoré autor uvádza, vlastné pozorovania i príklady prevzaté z príslušnej literatúry ho vedú k záveru, že „mlčanie má mnoho tvári“ a je pravdepodobne najviac ambiguitnou komunikačnou formou, a to aj hodnotovo. Konštatuje, že vyčerpávajúca definícia mlčania nie je možná, len definície „operatívne“, čo je na jednej strane pochopiteľné, na druhej strane však toto konštatovanie autorovi poslúžilo aj ako alibi a prikrýlo jeho teoretický eklektizmus. Jaworski sa zaštituje antiesencialistickou Popperovou filozofiou vedy a „nekonečným regresom definícií“ a vďaka sa pridáva k tým, ktorí, dokonca aj ako esencialisti, tvrdia, že „nemožno definitívne postaviť žiadnu ontologickú interpretáciu mlčania“ (Dauenhauser).⁴ Háčik je však v tom, že nijaká interpretácia, a nielen vo vzťahu k významom mlčania, nemôže byť ani definitívna, ani ontologická. Preto Jaworského zdôrazňovanie svojho „antiesencialistického prístupu“ nemá v dnešných diskurzívnych súvislostiach žiadnu mimoriadnu vedeckú relevanciu a ani argumentačnú moc.

Pri skúmaní vzťahu medzi mlčaním a rečou autor vychádza z ich kontrastného propostavenia ako dvoch odlišných komunikačných kategórií. Toto východisko síce ďalej

⁴ Ref. 1, s. 33.

koriguje v tom zmysle, že predsa len navzájom nestoja „v totálnej opozícii“, ale vytvárajú akési postupné kontinuum zmiešaných foriem od rečovo prototypových až po prototypy mlčania⁵, neskôr zase hovorí o ich vzájomnom prenikaní a ešte neskôr dokonca o mlčaní ako „poslednej forme“ jazykovej komunikácie⁶, podstata jeho uvažovania však zostáva nezmenená. S obidvoma kategóriami totiž narába ako s diskretnými kategóriami dvoch rozdielnych komunikačných radov a to, čo medzi nimi nastáva, je vykresľované ako síce zložitý, variabilný a kultúrne podmienený, ale predsa len „mechanizmus“ ich vzájomnej spolupráce. Ontologické otázky mlčania, či už v súvislosti s Heideggerovou „transcendenciou bytia“ alebo Derridovou koncepciou „differance“ tu zostávajú mimo autorovej pozornosti a možno aj vnímavosti k nim. Mlčanie ako deviantná komunikácia, ako akustický fenomén, ako absencia hluku či ako vyjadrenie absolútna – to všetko nájde v takto voluntaristicky načrtnutom rámci svoje miesto bez toho, aby jedno korigovalo druhé, usilujúc sa dopátrať hlbších zákonitostí. Ak aj autor narazí na podnetnejší názor, napríklad u Tylera, ktorý už v roku 1978 uviedol, že každý rečový akt sa skladá z dvoch základných komponentov: vysloveného a nevysloveného, ktoré sa vzájomne ovplyvňujú a sú „reflexívne podmienené“⁷, nevenuje mu medzi množstvom iných spomenutých koncepcií takú pozornosť, akú by si zaslúžil.

Jaworského účasť na výskumnom procese je skôr technická ako mysliteľská. Vracia sa ku všetkým prístupovým cestám, ale nedokáže medzi nimi nastoliť istý záväzný poriadok. Dotkne sa mnohých polôh mlčania – v náboženstve, vizuálnom umení, v každodennom živote... – nedokáže ich však svojím výkladom zjednotiť a teoreticky podložiť. Spomenie komplementárnosť mlčania a reči, vzápätí sa však hlási k médiu mlčania ako funkčne pozitívnejšiemu v porovnaní s médiom reči. Pritom len o pár strán ďalej uvádza (citujúc iných), že jedna i druhá kategória je vlastne hodnotovo neutrálna...

Preventívnu funkciu mlčania Jaworski spája s jeho nepriamosťou a neurčitosťou. Vychádzajúc zo socio-pragmatického pohľadu, skúma jeho fungovanie napríklad v situáciách agresivity, tanca, športovej aktivity, pričom nezanedbateľné je napríklad aj ekonomické hľadisko komunikácie alebo symptóm prevencie „straty tváre“. Paralelne vedľa seba tu môžu existovať „interakcia štruktúrovaná prostredníctvom hovorenia a interakcia štruktúrovaná prostredníctvom mlčania“⁸, pričom jedna môže zamieňať druhú bez straty komunikačného kontextu. Ide o paradigmatickú podmienenosť oboch štruktúrácii, ktorá sa môže meniť od kultúry ku kultúre, na synchrónnej aj diachrónnej osi časopriestoru. Z tohto hľadiska sú teda mlčanie i reč vo svojej podstate hodnotovo neutrálne, bezpríznakové. Isté axiologické zafarbenie im dodáva až príslušné socio-kultúrne spoločenstvo a bez znalosti tohto prostredia im nemožno správne porozumieť. Nejde vždy len o to, aké miesto mlčanie zaujíma v danej kultúre (iné u Laponcov, iné u Novozélandčanov, Indiánov alebo Grékov a Turkov...), ale aj o to, ako sa tým modifikuje napríklad zdvorilostná forma komunikácie, povedzme používanie tzv. „small talks“ alebo formálnych mlčanli-

⁵ Ref. 1, s. 34.

⁶ Ref. 1, s. 95.

⁷ Ref. 1, s. 44.

⁸ Ref. 1, s. 51.

vých obradov, ktoré však nemožno chápať ako rutinné (na rozdiel od zdvorilostných rečových aktov).

Už som naznačila, že Jaworského ako sociolingvistu zaujíma predovšetkým pragmatický, presnejšie socio-pragmatický kontext komunikačných aktivít, ktoré súvisia s mlčaním. Pripravujúc si teoretické zdôvodnenie svojho nasmerovania, vzápätí urobí nepochopiteľnú vec a veľkým, takmer nonšalantným gestom odmietne príspevok semiotiky k téme. Tej istej semiotiky či Barthesovej semiológie, o ktorú sa naša analýza znakového mlčania od začiatku opiera. Jaworski uvádza: „Jednoduchý taxonomický prístup je charakteristický pre mnoho iných výskumov mlčania, nazývaných *semiotické*, ktoré sa nedostali ďalej ako po vytváranie zoznamov, viac alebo menej elaborátov možných významov a funkcií mlčania...“⁹ Nielenže tak priznáva svoju nezorientovanosť v semiotike ako vedeckej disciplíne – dnes už s vlastnými dejinami, ale spochybní aj svoju pragmatistickú erudovanosť, ktorá je od poznania znakových procesov či praxí označovania neoddeliteľná. Dokonca ani americký pragmatizmus, ktorého najvýraznejším súčasným predstaviteľom je filozof Richard Rorty, tak okato neobchádza produktívne bádania svojich, najmä európskych kolegov. Jaworski sa potom ako na autoritu obracia na etnografický výskum, ani ten mu však bez semiotického kľúča nemôže poskytnúť to, čo k téme mlčania potrebuje – povedzme, vyhodnotenie základného výskumu v teréne. Viac-menej je odsúdený na individuálne dobrodružstvo poznávania (napriek množstvu prečítanej, spracovanej a citovanej literatúry), ktoré vyznieva rozpačito a metodologicky oslabene. Potvrdzujú to aj mnohé protirečenia, ktoré možno v monografii nájsť. Stačí si spomenúť na autorov koncept „meditatívneho mlčania“ osamote, plného významov pre toho, kto mlčí, a vzápätí si prečítať, že mlčanie je (významovo) interpretovateľné, čiže zmysluplné, len v rámci komunikačných aktivít medzi najmenej dvoma komunikantmi a keď je komunikácia očakávaná.¹⁰ Na jednej strane hovorí o nemožnosti rutinného mlčania, na druhej strane konštatuje existenciu konvencionalizovaných významov mlčania (v rozpore nielen so sebou, ale aj s nami). Vzápätí spresňuje, že ide vlastne o konvencionalizovanú nepriamosť určitých komunikačných situácií, keď sa od seba môžu oddeliť informačná a komunikačná intencia aktu.¹¹ Protirečivosť jednotlivých tvrdení sa tým však nijako nestiera, skôr naopak. V každej komunikácii sa utvára nejaký význam a každý význam sa realizuje len v komunikačnom akte. A ani „konvencionalizovaná nepriamosť“ komunikácie (napríklad jej neverbálna povaha) nezaručuje konvencionalizáciu jej významov alebo zmyslu, dokonca ich neprítomnosť. Ba ani mlčanie ako viac-menej spoločenská reakcia, ktoré Jaworski v súlade s teóriou Sperbera a Wilsonovej považuje za vysoko „relevantné“ (t. j. s minimálnou námahou komunikant dosiahne vysoký kontextuálny účinok) a ktoré označuje ako „formulové mlčanie“, nemusí zaručovať očakávané významové spracovanie komunikačnej udalosti komunikantom. Napríklad obvyklé odmlčanie po slovnej urážke (alebo mlčanie ako reakcia na partnerovo faux pas a prítencia pred jeho spoločenským znemožnením) môže byť u rôznych komunikantov vo

⁹ Ref. 1, s. 69; kurzívou zvýraznil autor.

¹⁰ Ref. 1, s. 79.

¹¹ Ref. 1, s. 85.

výraze rovnaké, ale v jednom prípade môže vyjadrovať ochromenie, v inom odklad agresie, v ďalšom strach alebo tieseň a ešte v ďalšom ironické pobavenie.

Významnú a významotvornú úlohu mlčania v komunikácii dobre vystihuje prípad, ktorý Jaworski uvádza ako „otvorené mlčanie“, vzťahujúce sa napríklad na divadelné hry. Spôsob mlčania postáv (v kontexte s ich činnosťami na scéne) tu v súčinnosti celého deja, vyslovených replík, charakteru inscenácie môže konkrétnu realizáciu hry, jednotlivého dejstva alebo výstupu posunúť do celkom iných významových končín. Pritom vo verbalizovaných prehovoroch postáv sa nemusí zmeniť ani jedno slovo. Označujúci prívlastok „otvorené“ tu však treba chápať v zmysle: mlčanie otvorené voči rôznym „pracovným“ interpretáciám. No jeho významové dourčovanie konkrétnymi inscenačnými postupmi a kontextami je napriek tomu neprehliadnuteľné. Aj v prípade takto „otvoreného“ znakového mlčania teda platia podmienky o vymedzenosti či štruktúrovanosti znaku, o ktorých sme hovorili vyššie.

V rámci najrozsiahlejšej kapitoly *Politika mlčania* sa Jaworski zaoberá postavením mlčania v propagandistických a ideologických súvislostiach, v politike a médiách, teda v kontexte, ktorý nemá k nášmu predmetu výskumu priamy vzťah. Ide de facto o aplikáciu mlčania ako operatívneho nástroja (manipulácie a reakcií na ňu), teda o ten rozmer mlčania, ktorý by sme mohli chápať voči literatúre aj ako kontrastný. Ak teda práve do tejto kapitoly autor zaradil aj podkapitolku *Ženské mlčanie*, na jednej strane mu možno tento postup vyčítať ako neprimeraný, na druhej si však treba uvedomiť, že práve feministky chápu nielen svoje hnutie, ale aj svoju teóriu ako politickú (osobné je politické a politické je osobné) – usilujú sa o dosiahnutie zmien v diskurze, prostredníctvom ktorého si utvárame naše životné svety, štruktúrujeme naše kultúrne a spoločenské telo. Navyše, Jaworski si všíma mlčanie žien ako výsledok aktu represie a ich vylúčenia zo spoločnosti rovnocenných v náboženskom aj spoločensko-politickom či (ne)kultúrnom zmysle. Spoločným menovateľom tejto jazykovej a širšie – komunikačno-sociálnej diskriminácie však bola (a stále zostáva) rodová príslušnosť. Už evanjelium sv. Pavla, uvádza autor, ženám naordinovalo podriadenosť mužovi a rodine a pri obcovaní výlučne mužských zástupcov svätej cirkvi s Bohom – mlčanie.

Biblický obraz ženy sa prenášal aj do spoločenského a rodinného života. Žena bola umlčovaná mnohými spôsobmi, od staroveku až podnes – a tu sú dokonca aj východný a západný civilizačný okruh zjednotené – výnimky z toho pravidla sú skôr vzácnosťou. Ženy nielenže stratili, resp. nevytvárali svoj „ženský“ jazyk, a teda ani nemohli artikulovať svoje vlastné potreby a významy sebe vlastným spôsobom, ale boli navyše prinútené osvojiť si jazyk dominujúcej skupiny – teda mužský jazyk – a považovať ho za svoj dokonca aj v jeho negatívnej usmernenosti voči ženám. Opierajúc sa o množstvo výskumov a autorov, Jaworski medzi spôsobmi umlčovania žien vymenúva napríklad nasledujúce: bezmennosť, utajovanie, zahaľovanie-zahmlievanie, tabuizácia, klamstvo, vymazávanie, vynechávanie a iné. Skrátka rodová a rodinná cenzúra obrátená proti ženám mala množstvo podôb, ale aj autocenzúra, ktorá je vnútorným odzrkadlením vonkajších podmienok existencie, až po „dobrovoľné“ odmlčanie žien alebo, najčastejšie, budovanie mužských významových konštrukcií v jazyku i myslení ako výsledok podvolenia sa rodovým stereotypom a rolám.

Neartikulovaný svet žien uväznený v mlčaní, a teda neprítomný v kultúrnom priestore, v symbolickom poriadku sveta, je to, čo sa pokúša odkryť feministická teória a kritika – tzv. gynokritika. Vo svojom úsilí však nie je osamotená. Niektorí sociolingvisticky orientovaní autori upozorňujú aj na rozličné základné významy mlčania mužov a mlčania žien. Kým stotožnenie žien s mlčaním je často znakom ich celkovej zamlknutosti (preventívne mlčanie), podriadenosti alebo rezignácie a nemá v sebe zakomponovaný relaxačný alebo hedonistický aspekt, mlčanie mužov je často výrazom sebauspokojenia, oddychu či nechoty alebo nevhôle vyjadrovať sa (napríklad v domácom prostredí) a je zároveň aktom „mužskej politickej dominácie žien“ – ako v danej chvíli rozhodujúca a určujúca komunikačná prax pre muža i ženu. Výskumy konverzačných praktík zase potvrdzujú, že pri priamom rozhovore je žena omnoho častejšie prerušovaná mužom ako naopak. Na výhradu, že platí opačný pomer a je to práve žena, kto z kvantitatívneho hľadiska častejšie vstupuje do reči partnerovi, jeden z výskumníkov S. O. Murray uvádza nasledujúce zistenie: uvedenie kvantitatívnych ukazovateľov je nedostačujúce, pretože pri ďalšej špecifikácii obsahov alebo dôvodov týchto prerušení výskumy potvrdili, že zasahovanie žien do replík mužov malo veľmi často afirmatívnu funkciu, bolo prejavom solidarity voči partnerovi alebo účasti na komunikovaných obsahoch, zatiaľ čo v prípade zasahovania mužov do prehovorov žien prerušenia boli omnoho častejšie prejavmi verbálnej agresie, nedostatočného rešpektu alebo uplatňovania dominácie. Murray dokonca ponúka terminologické rozlíšenie ženských výpovedí ako „vzťahových“ (rapport-talk) a mužských ako „referujúcich“ (report-talk), ktorým je bližšia konkurenčná poloha než spoluúčastná.¹² Z uvedeného je vidno, že tak verbálnou, ako aj neverbálnou rečou, ba dokonca spôsobom načúvania možno vyvíjať tlak alebo násilie na komunikačného partnera a marginalizovať ho – resp. ju.

Pravda, celá záležitosť má aj svoj dejinný rozmer, ktorý účinky týchto bezprostredných rečových a komunikačných rodových praktík tragicky znásobuje. Jaworski spolu s Dalyovou hovoria, že existujú „dva druhy veľkého mlčania: (1) o výkonoch žien v patriarchálne kontrolovanej histórii a (2) o argumentoch pre evidovanie matriarchálnych období“.¹³ Ako dôkaz úspešného umlčivania žien sa ponúka vlastná ženská, neskôr feministická tradícia, ktorá najčastejšie vo vedomí samotných žien vo vzťahu k ich práci, aj k ich životom úplne absentuje. Príčinou toho je nielen maskulínna orientácia žien (teda na tradíciu a históriu písanú mužmi), ale aj zamlčivanie a vymazávanie tých žien, ktorých hlas síce bol vo svojej dobe významný, no vďaka určujúcej rodovej praxi tieto ženy jednoducho zostali pre históriu a tým aj pre súčasnosť zabudnuté. Radikalizáciu ženského hnutia v šesťdesiatych rokoch uplynulého storočia možno pripísať snahe žien preniknúť do mužmi kontrolovaných médií, nielen tých informačných, ale aj vzdelávacích, výskumných, politických a pod. Okrem iného ju ovplyvnili aj rozširujúce sa poznatky o „moci jazyka“, ktorým artikulujeme vlastné (alebo nevlastné) záujmy.

Situáciu žien dáva sociolingvista Jaworski do vzťahu so situáciou tých sociálnych skupín, ktorých postavenie v spoločnosti je ambiguitné a ktoré sa preto stávajú predmetom spoločenskej tabuizácie. Obvykle z dvoch dôvodov: neprináležia k žiadnemu z pev-

¹² Ref. 1, s. 138, pozn. č. 4.

¹³ Ref. 1, s. 119; kurzívou zvýraznil autor.

ne vymedzených sociálnych teritórií – vlastnému ani cudziemu, alebo z rôznych dôvodov prechádzajú procesom redefinovania svojej identity. Obvykle sa ich existencia spája s príslušnosťou k tzv. „semioticky rozptýlenému“ priestoru pomedzia (napríklad hranice dospelosti), ktoré má zmiešaný alebo vyprázdnený charakter vzhľadom k fenoménu, ktoré oddeľuje a zároveň spája. Vykazuje teda znaky premenlivosti, nestálosti a prechodu zároveň. „Povedané spolu so sociolingvistikou, pri utláčaní takýchto skupín jednou z manifestácií ich tabuizovania je ich umlčovanie.“¹⁴ Aj v prípade umlčovania svojho oponenta, vládnuca skupina musí „prekvalifikovať“ jeho status z čitateľného a jasného na nejasný, ambiguitný, a môže tak urobiť rôznymi spôsobmi: jeho delegitimizáciou, znevažovaním, rekvalifikáciou, spochybňovaním, zneisťovaním jeho vlastného statusu. Ak ho oberie o všetky prostriedky odporu a naruší jeho vlastné sebavedomie, niet nič ľahšie, ako ho urobiť nekompaktným, nekonzistentným, rozmazaným a neviditeľným. Vlastne neexistujúcim. Alebo existujúcim iba v zmysle, ktorý mu dominujúca skupina prisúdi, a to aj prostredníctvom symbolickej moci jazyka.

Zdá sa až nepochopiteľné, ako sa mohli ženy (a s nimi aj feminínny aspekt v mužoch) dostať do takéhoto postavenia. Ak si však uvedomíme komplexnosť ich rodovej diskriminácie, ktorá trvá tisícročia, ak pripustíme, že sa na nej zúčastňujú všetky spoločenské činnosti (od náboženstva po vedu a umenie), ak pochopíme, že dokonca aj materstvo bolo zneužitá proti ženám a často ich uvrhlo do závislosti, z ktorej nebolo úniku, a že žena ako taká je zraniteľnejšia už len pre svoje telesné predispozície, potom sa niet čo čudovať. Pravda, uvedomiť si túto rodovú dimenziu našich životov a vyhnúť sa pritom tradičným schémam nie je jednoduché. Mnohí muži, ktorí vstupovali do tradičnej rodovej schémy, ale takisto veľká väčšina žien, dlho netušili, na čom sa zúčastňujú. Ich rodové správanie bolo spoločensky legitimizované a prijímané s takou samozrejmosťou, že za celý život ich neprepadol tieň podozrenia vo vzťahu k vlastnému postaveniu v špirále „rodového násillia“, resp. pochybnosť o vlastnom konaní, keďže svet je takto usporiadaný „odjakživa“.

Ambiguitu postavenia žien vyjadroval v židovsko-kresťanskej kultúre napríklad dvojobraz ženy ako hriešnej Evy alebo Márie Magdalény i nepoškvrnenej panny Márie, poľutovaniahodnej pústeľky alebo prostitútky a uctievanej (vydatej) matky. Početné výskumy poukazujú na podobne „neisté“ postavenie ženy vo viktoriánskom Anglicku. Vydatá žena bola v úplnosti závislá od svojho manžela, jeho moci a authority, nepatrila jej majetok, ani deti, ani rozhodovanie o vlastnom živote. Bola zámerne udržiavaná na neurčitejšej spoločenskej hranici medzi dieťaťom a dospelým, jej svojprávnosť bola obmedzovaná želaniami a „panskou vôľou“ jej manžela, jej osobná i rolová identita viac ako vratká. V mužskom diskurze bola obvykle obsiahnutá a pojednávaná len ako objekt, jej vlastný, ženský diskurz bol spoločensky neregistrovaný (prepočutý) – alebo škandalózný.

Podobnou ambiguitou sa vyznačuje feministickými autorkami často diskutované postavenie obetí znásilnenia. Ich nie neobvyklá mlčanlivosť iba potvrdzuje doteraz povedané. Výsledky výskumov vedú k záveru, že cynizmus, s ktorým sa po zverejnení tohto zločinu stretávajú, je obvykle „prvou líniou mužskej obrany“ (Brownmillerová).¹⁵

¹⁴ Ref. 1, s. 125.

¹⁵ Ref. 1, s. 127.

Ďalší dôkaz, že paralela medzi ambiguitným (nerozhodnuteľným, nenormálnym – v zmysle stojacim mimo spoločenskej normy) a ženským princípom spoločensky funguje napriek tomu, že ženy štatisticky tvoria viac ako polovicu populácie, sa ponúka pri prenesení týchto úvah zo „skupinovej“ mierky do roviny jednotlivca. Ako uvádza Jaworski, napríklad telesne a mentálne postihnutí jedinci, chorí ľudia, ale aj cudzinci alebo ľudia s odlišnou farbou pleti a s odlišnými kultúrnymi návykmi majú ambiguitné postavenie nielen ako skupina, ale aj ako jednotlivci. Mlčanie sa však často dotýka aj ľudí, ktorých existencia súvisí s tabuizovanými predmetmi, napríklad s telesnými výlučkami – močom, menštruálnou krvou, semenom a pod. Tieto objekty tabu majú ambivalentný status v zmysle, že sú a zároveň nie sú ľudským telom (ktoré opúšťajú), a tabu sa obvykle prenáša aj na ľudí, ktorí s ich nekontrolovateľným „produkováním“ súvisia, napríklad na bezvládných starých ľudí alebo – na ženy. Je známe, že v mnohých kultúrach a náboženstvách bola menštruujúca žena považovaná za nečistú a nesmela sa v tom čase zúčastňovať života spoločenstva, ba ani svojich obvyklých každodenných rituálov.

Ak sa vrátíme k rečovej praxi, výskumy opakovane konštatujú rozdvojenosť ženského diskurzu v západných spoločnostiach na oficiálne očakávaný, ešte stále diktovaný patriarchálnou morálkou, a antipatriarchálny diskurz, ktorý prešiel viacerými fázami až po jeho dnešnú post-feministickú podobu. Ten prvý ženám pripisuje intelektuálne, mentálne, tvorivo podriadené postavenie, dokonca mlčanlivosť pri mnohých spoločenských rituáloch, a hoci je dominujúcou skupinou, ktorá ho vlastne spoluvytvára, považovaný za primeraný, súčasne vedie k podceňovaniu a marginalizácii žien v komunikácii. Žena, ktorá sa s týmto diskurzom stotožní, môže síce očakávať formálnu, ale nie faktickú rovnocennosť a neraz musí prekonať množstvo priamych či nepriamych výpadov voči sebe ako spoločensky menejcennému jedincovi.

Druhá diskurzívna poloha, o ktorú sa ženy pokúšajú vlastnými silami a ktorá reprezentuje ich mienku o svete aj sebe samých, je často ich bezprostredným i vzdialenejším okolím prijímaná s nevôľou. Tieto ženy obvykle zostávajú aj so svojím jazykom a kritickým pohľadom na rodovú problematiku getoizované, izolované od ostatných spoločenských procesov, a ich jedinou satisfakciou je presvedčenie o správnosti svojho postupu. Nepriateľské správanie voči nim, nevyargumentované výpady a ignorancia (napríklad v podobe trestajúceho mlčania) a výsmech sú najčastejšou reakciou dominujúcej skupiny, a teda aj celej patriarchálnej spoločnosti.

V oboch prípadoch je teda žena postavená do schizoidnej situácie, jej spoločensky nevyjasnené postavenie produkuje voči nej násilie v jazyku i mimo neho. Formálne práva žien sa ešte aj dnes veľmi dobre dopĺňajú so skrytými formami ich diskriminácie a ustavičnej deprivácie. Práve „písanie žien“, nie však písanie mužov o ženách alebo písanie žien o ženách cez optiku patriarchálnej spoločnosti, artikuluje mnohé témy, ktoré sme tu naznačili, a najmä – prispieva k vytváraniu ženského jazyka, vnášaniu ženských mentálnych štruktúr do súčasnej literatúry a očisťovaniu postavenia ženy v spoločnosti. Mlčanie sa v ňom zrkadlí vo všetkých polohách, v ktorých sprevádzalo rodovú existenciu spisovateľiek alebo poetiek a ich predchodkýň.

Tento obrat v literatúre (a v umeniach – napríklad kinematografii, výtvarnom umení, oblasti performatívneho a divadelného umenia atď.) vo vzťahu k rodovej situácii

nastal v druhej polovici 20. storočia. Viaceré spisovateľky odmietli patriarchálny jazyk v literatúre spolu s jeho mužským mentálnym základom a pojmovou štruktúrou a začali hľadať a vytvárať svoj vlastný jazyk, schopný zachytiť myšlienky, predstavy, túžby a potreby žien bez cenzurujúceho oka maskulínnej tradície. Ich tradíciou sa stalo mlčanie a prerušované pokusy o jeho prelomenie, ich cieľom vyhľadávanie umlčaných autoriek alebo zamlčaných stóp zaujímavých pre písanie žien. Historicky prisúdený údel mlčania sa odrazil aj v ich vlastnom písaní ako súčasť literárneho sebavyjadrenia. No ako uvádza Mendezová, v textoch Virginie Woolfovej napríklad nájdeme mlčanie v podobe komunikačného (hlbka vzťahu), štylistického (pravdivosť textu) a metafyzického (tajomstvo bytia) prvku,¹⁶ teda aj v jeho pozitívnej úlohe významotvornej aktivity, nielen v negatívnej úlohe „potlačenej reči“. Symbolické významy mlčania sa v literatúre týchto autoriek presúvajú bližšie k archetypálnej skúsenosti reči, spolu s novou gramatikou ženského písania odhaľujú obsahy ženského vedomia a podvedomia, nové podoby bytia v ženskom rodovom kľúči.

Nie je vôbec náhoda, že šesťdesiate roky sú spojené aj s mimoriadnym záujmom o východné filozofie, v ktorých majú mlčanie a ticho celkom iné postavenie – sú prejavom hlbšieho porozumenia ľudskému bytiu i tomu, čo ho obklopuje a čo je neobhľaditeľné slovom. Mnohé umelecké žánre vo východných kultúrach počítajú so zastúpením ticha v nastolení rovnováhy medzi vyjaveným a nevyjaveným modom bytia. Stačí spomenúť starú japonskú tradíciu formy haiku alebo kaligrafickú maľbu. Postavantgardný prílev minimal-artu je svojho druhu pretransponovaním týchto princípov do prostredia západných kultúr; mlčanie v nich (a inde) môže vystupovať v dvoch základných polohách – ako „substancia“ v prípade, že reprezentuje významovú aktivitu, a ako „kontajner“ t. j. „obaľ“ v prípade, že reprezentuje status, rámcujúci stav (napríklad v pantomíme) a tým zaostruje našu pozornosť určitým smerom.¹⁷

Vo výtvarnom umení ticho reprezentuje napríklad monochromatická maľba, ktorá sa často pohybuje na hranici medzi umeleckým a filozofickým artefaktom a interpretovaná je prostredníctvom teórie symbolov, mýtov, redukcionistických alebo formalistických konceptov v teórii umenia. Vyžaduje si, podobne ako v literatúre, väčšiu znalosť pozadia alebo sémantického okolia maľby (aktivizácia predpokladovej bázy komunikantov v čo najširšom rozsahu) a vyššiu účasť recipienta na významovej realizácii obrazu. Platí to nielen pre monochromatickú, ale aj vôbec abstraktnú maľbu. To isté však možno v literatúre povedať o experimentálnej, „bielejš“ poézii Stéphana Mallarmého, na ktorého tvorbu sa pri načrtávaní svojej semiológie odvolával i Roland Barthes, a o mnohých avantgardných i postavantgardných literárnych výtvoroch. Pretože poézia je vlastne overovaním jazyka na hraniciach vyjadriteľného, s fenoménom mlčania sa stretávajú takmer všetci básnici, ktorí poéziu nepestujú len ako významovú operatívu viac či menej podriadenú spoločenskej konvencii.

Pravda, nielen (verbalizovaný) jazyk sa môže stať nástrojom kontroly. Podobné je to s mlčaním spisovateľov a spisovateľiek, ktoré im bolo vnútené a umlčiava ich vlastný

¹⁶ Ref. 1, s. 121.

¹⁷ Ref. 1, s. 146 – 147.

hlas. Mlčanie literatúry je vlastne vždy iba jedno a nachádzame za ním gesto moci (alebo moci reči, ak ide o dobrovoľné umlknutie autora), zatiaľ čo mlčanie v literatúre – a umení – má mnoho „registrov“ a široké rozpätie. Je nielen významovo obsažné, ale môže byť aj štrukturálnym (štylistickým, kompozičným) prvkom umeleckého vyjadrenia, jeho kognitívna funkcia môže mať pozitívny i negatívny priebeh, môže dosvedčovať neprítomné, lebo nevysloviteľné významy, ale aj významy potlačené, prítomné iba v ich negácii – čiže usvedčať.

Jaworski v záveroch svojej monografie zvyrazňuje niekoľko momentov: v prvom rade, mlčanie je v komunikácii širšie zastúpené a dôležitejšie, ako by sa mohlo zdať na prvý pohľad. V jeho prijímaní a hodnotení existujú medzi rozličnými kultúrami veľké rozdiely. Zameranosť človeka na tento aspekt komunikácie ho zároveň voči nemu robí citlivejším. Výskum mlčania si vyžaduje interdisciplinárny prístup a pripúšťa rôzne teoretické rámce (ktoré pre nás predstavujú najmä teória diskurzov, semiológia, psycho- a pragmalingvistika, teória symbolov a feministická teória jazyka a literatúry – ani tento výpočet však nie je vyčerpávajúci; Jaworski ako pre seba určujúce rámce označil teóriu prototypov, teóriu relevancie v lingvistike, teóriu metafory a etnografiu). Mlčania sa podľa neho vyskytujú v podobe (1) buď stavov, aktivít, alebo (2) formulových mlčaní (t. j. akýchsi „lexikalizovaných“ mlčaní). Tie prvé sa viažu k situáciám, keď nonverbálny a vizuálny aspekt v komunikácii prevažuje a určuje jej základný rámec. Tie druhé súvisia s ich zastúpením v komunikácii ako neverbálnych konverzačných signálov, ktoré smerujú buď k plnovýznamovému (vetnému) mlčaniu alebo k zamlčaniu niečoho (de facto vyhnutiu sa verbalizácii), alebo k „psycholingvistickým pauzám“, ktoré manifestujú konkrétny kognitívny význam (napríklad striedanie replikantov), nie sú však významotvornou a štrukturálnou súčasťou ostenzívno-inferenčného priebehu rečovej udalosti, čo ich stavia mimo ostatných „kategórií“ mlčania.

V závere autor mlčanie predsa len umiestňuje do blízkosti verbalizovanej reči ako súčasť jednotného, vnútorne štruktúrovaného kontinua, hoci termín „lingvistický“ na mlčanie naďalej nevzťahuje a rezervuje ho len pre zvukovo a významovo artikulované rečové (v zmysle verbálne) aktivity. Napriek tomu mu práve ako „akustickému“ mlčaniu pripisuje predĺženú existenciu vo vizuálnych, presnejšie výtvarných postupoch a svoj výskum uzatvára v zmysle, že „mlčanie znamená a komunikuje“: „Možno budúce výskumy redefinujú to, čo tu bolo nazývané *mlčaním*, v iných termínoch. *Implikátúra* (implicature), *inferencia*, *niehovor* (nontalk) a *negatívny priestor* sú niektoré výrazy spomedzi kandidátov, ktoré navrhujú a používajú iní autori.“¹⁸

Mlčania vo svetle feministických teórií

Americká autorka Tillie Olsenová v roku 1978 ako 65-ročná publikovala pod názvom *Mlčania* knihu, ktorá bola výsledkom jej takmer dvadsaťročného záujmu o uvedenú problematiku. Jej kniha je dodnes považovaná za jeden z kardinálnych príspevkov, ktorý – už v dobe svojho vzniku – vymedzil na dlhé desaťročia trajektórie feministického výskumu a ktorý, čo je rovnako podstatné, ovplyvnil dobovú prax – autorskú, čitateľskú,

¹⁸ Ref. 1, s. 169; kurzívou zvýraznil autor.

kritickú i vydavateľskú, ale aj školskú a akademickú prax. „Pomáhala nám žiť, pracovať, tvoriť, deň čo deň“¹⁹, vyznala sa zo svojej vďaky voči autorke a jej knihe spisovateľka Alice Walkerová a nebola jediná. Olsenovej kniha bola označovaná – predovšetkým jej kolegyňami – za nenahraditeľnú príručku, lekcii, bibliu, za pionierske, priekopnícke dielo, odvážne podujatie, ale aj experiment.

Už žánrovo ide o ťažko vymedziteľné dielo, ktoré sa pohybuje medzi teoretickou štúdiou, interpretáciou, poznámkami k téme, štatistickými prehľadmi, čitateľským denníkom a antológiou z textových fragmentov. Nechýba ani kreatívny beletristický rozmer vyjadrený najmä – prázdny bielymi listami a textovými medzerami, ktoré, okrem iného, poskytujú priestor pre imagináciu a spoluprácu čitateľa. Podstatnú časť publikácie, predovšetkým jej druhú časť tvoria Olsenovej často komentované výňatky z cudzích textov, hlavne denníkov, korešpondencie, autobiografických prác a podobne, v ktorých známi i menej známi autori a autorky 19. aj 20. storočia opisujú svoj zápas o vlastnú literatúru – zápas so sebou, s rečou, sociálnym prostredím či najbližším okolím, s literárnymi aj neliterárnymi konvenciami najrozmanitejšieho druhu. Tieto fragmenty Olsenovej poslúžili ako dôkazový materiál, o ktorý opiera svoje presvedčenie o uzavretosti (tu konkrétne amerického) literárneho kánonu a jeho neúplnosti, o vylučovaní celých veľkých autorských skupín zo školských učebníc a osnov, ich zamlčivanie a marginalizáciu, o spoločenskom a historickom násilí, ktoré má na svedomí stovky a tisíce nenapísaných, nedocenených alebo stratených kníh a diel, nerealizovaných talentov, vynútených mlčaní; o technikách umlčivania, ktoré postihuje najmä tých, ktorých nemožno bezproblémovo začleniť do prevládajúceho diskurzu – t. j. do paradigmy bieleho muža, najlepšie zo strednej vrstvy a s akademickým vzdelaním. Mimo pozornosti kritiky a vedy, sprostredkované i vzdelávacích inštitúcií, médií a celej spoločnosti tak zostáva tvorba všetkých „iných“ – v závislosti od ich príslušnosti k „správne“ či „nesprávne“ rodu, triede, od ich sexuálnej orientácie i farby pleti, s ktorou sa narodili, atď.

Za najviditeľnejšiu Olsenová považuje diskrimináciu literatúry vytvorenej ženskými autorkami; ide tu o doslova masový prejav potierania, a to na rozlohe celých storočí, o celý dômyselný systém represie, negácie, útlaku a zneuznania, ktorý má na svedomí nielen umlčivanie ženských hlasov v literatúre, ale aj mlčanie samotných žien. Olsenová pri tom vychádza z premisy, že každý má právo čítať svoje vlastné príbehy, nesprostredkované, necenzúrované, neprispôsobené cudzím, napríklad patriarchálnym záujmom, ktoré možno nájsť v základoch súdobej politiky, spoločenskej morálky alebo náboženstva – a tiež literatúry ako spoločenskej inštitúcie. A každý má právo slobodne rozvíjať vlastný talent bez toho, aby sa musel utiekať k maskovaniu, dvojznačnostiam alebo autocenzúre, či dokonca v úplnosti preberať cudzie kultúrne, mentálne, rodové vzorce alebo sa im pod tlakom prispôsobovať. V autorkiných postojoch a záujmoch sa, prirodzene, odrážal vplyv ženského hnutia a hnutia za mier v USA šesťdesiatych rokov, na druhej strane, Olsenová svojou heuristickou a literárnokritickou prácou dodala obidvom týmto hnutiam konkrétny impulz, ktorý mal široké uplatnenie, napríklad v školskej a akademickej praxi, alebo v iných vedeckých disciplínach, ako sú história, teória práva a podobne.

¹⁹ OLSEN, Tillie: *Silences*. New York : A Delta Book, 1989, na 1. strane obálky.

Olsenovej *Mlčania* však majú svoju genézu, aj svoje pokračovania. S prvou, ústnou verziou štúdie *Mlčania v literatúre* (ktorou otvára prvú časť knižnej publikácie), vtedy ešte pod názvom *Smrť tvorivého procesu*, autorka vystúpila už v školskom roku 1962/63 na pôde Radcliffovho inštitútu. V roku 1965 vyšiel v Harper's Magazine Olsenovej článok *Mlčania v literatúre*, ktorý vychádzal z jej poznámok k zmienenej prednáške. Bolo okamžite jasné, že Olsenová sa vo svojom uvažovaní dotkla živého nervu. S fotokópiami jej článku sa bolo možné stretnúť všade, a keď začiatkom sedemdesiatych rokov začala vo Women's Studies Newsletter uverejňovať zoznamy kníh, ktoré treba znovu prečítať, prehodnotiť, objaviť alebo rehabilitovať, všetko knihy umlčaných, zamlčaných alebo odmlčaných ženských autoriek, stala sa v tomto smere nielen iniciátorkou dôležitých pohybov na literárnej scéne (stačí spomenúť iba množstvo vydavateľských reedícií diel a kníh tých autoriek, na ktoré upozornila), ale aj zakladateľkou nových, produktívnych trendov vo feministickej literárnej kritike a teórii.²⁰

Olsenovej kniha, ktorá vyšla po trinástich rokoch od jej prvého vystúpenia k téme mlčania v literatúre, v žiadnom prípade nepatrí na zoznam „akademických“ kníh. Nakoniec, ako uvádza Fishkinová, autorkinými jedinými univerzitami boli knižnice, kde nachádzala príslušný materiál pre svoje výskumy, interpretácie a pozorovania. Jej kniha prichádzala zo života a mierila priamo do života, podľa autorkinho rukopisného zápisu do jedného z jej vlastných výtláčkov, venovala ju „nám, ktorí sme väčšina ľudstva“, všetkým, ktorí na sebe pocítili diktát moci, teror vládnuceho diskurzu, farchu mlčania, hoci len v podobe umenia každodenného života, ktorému je odopieraný rešpekt, uznanie, a ktoré sa stráca v tichu. Medzi nich Olsenová bez rozpakov zaradovála aj samu seba. Jej bibliografia jasne napovedá, že na cestu literatúry sa vybrala až potom, čo si (v kultúre) odmlčala svoje ako žena aj ako matka s jej každodennými povinnosťami. Svoju prvú knihu *Povedz mi hádanku* (Tell Me a Riddle) vydala v roku 1962, teda ako 49-ročná.

Priamo na problém písania žien upozorňuje druhá štúdia z prvej časti knihy *Jedna z dvanástich: Ženy, ktoré sú spisovateľkami v našom storočí*, v ktorej si Olsenová položila otázku, prečo je v literatúre zastúpených výrazne menej žien, prečo je ich toľko umlčaných (ak nepíšu) na rozdiel od mužov (ktorí literatúru píšu) a prečo ak aj ženy niečo napíšu, vieme o nich tak žalostne málo: „Ako je možné, že ženy intelektuálne, vedecky či umelecko-kultúrne neprispeli ani zlomkom toho, čím muži?“²¹ Autorka nachádza vysvetlenie tohto zarážajúceho rozdielu jedine v kultúrnej a sociálnej praxi, ktorá je iná pre mužov a iná pre ženy. Preto sa neskôr, tiež v ďalších kapitolách knihy, venuje aj otázkam v súvislosti s materstvom žien a ich tvorivými možnosťami, tieto dve cesty kladie proti sebe ako nezlučiteľné alebo zlučiteľné iba za cenu nesmierneho osobného vypätia, neustále prerušovanej práce a koncentrácie na ňu, ťažkého vnútorného konfliktu

²⁰ Ku genéze Olsenovej *Silences* bližšie pozri FISHKIN, Shelley Fisher: Reading, Writing, and Arithmetic: The Lesson *Silences* Has Taught Us. In: *Listening to Silences: New Essays in Feminist Criticism* (edited by Elaine Hedges – Shelley Fisher Fishkin). New York – Oxford : Oxford University Press, 1994.

²¹ OLSEN, Tillie: *Silences*. New York : A Delta Book, 1989, s. 27. Citované podľa prekladu Libory Indruchovej (z češtiny do slovenčiny s prihliadnutím na originál prel. S. R.). In: *Aspekt*, 1995, č. 1, s. 24 – 25. (*Aspekt* v preklade uverejnil časť kapitoly *Jedna z dvanástich: Ženy, ktoré sú spisovateľkami v našom storočí*. Prípadným záujemcom môže poslúžiť ako základná informácia.)

medzi rozličnými životnými (po)volaniami. Olsenová cituje napríklad Sylviu Plathovú z jej románu *Pod skleným zvonom*: „Dokonalosť je strašná. Nemôže mať deti. Upcháva lono.“ Alebo Anais Ninovú, ktorá napísala, že „tvorba a ženskosť sú nekompatibilné“.²² Pravda, tento názor postupne podliehal korekciám; už Olsenová upozorňovala, že nejde o slobodný výber, ale o sexistickú manipuláciu, čo musí byť zrejme už z toho, že mužov sa podobná voľba napriek ich rodičovstvu dotýka naozaj iba výnimočne.

Podobne si autorka všíma charakter vzdelávacieho systému, ktorý spôsobuje odcudzenie žien-šudentiek ich vlastnej skúsenosti a zníženie ich sebavedomia, keďže nenačádzajú kultúrne reflektované a potvrdené to, čo samy prežívajú. Ako univerzálne ľudské sú im vnucované maskulinne skúsenosti a z nich vyplývajúce vzorce správania.²³ Predkladané názory Olsenová neustále široko dokumentuje na excerpovanom literárnom materiáli, listy a rozhovory s autorkami, spisovateľkami, poetkami z toho nevynímajúc. Svoje pozorovania potvrdzuje aj pomocou štatistických metód: z publikovaného kvantitatívneho prehľadu ocenených autoriek a ocenených autorov pri udeľovaní rôznych literárnych cien (od ich založenia) napríklad vyplýva, že výkony žien sú nerovnomerne oceňované, naopak, v patriarchálne založenej kultúre prevláda tendencia ženy z kultúrnej a spoločenskej sféry vylučovať a ich príspevky znehodnocovať ako okrajové, nepodstatné, bezvýznamné. Podobnú tendenciu vykazuje Olsenovej kvantitatívny prieskum najrozmanitejších literárnych antológií, kde sú ženy a ich texty zastúpené v nepomernej menšine; prieskum prác encyklopedického typu, univerzitných kurzov, zoznamov autorov na čítanie, literárnokritických ohlasov v časopisoch, vyžiadaných interview od autorov a autoriek pre časopisy a noviny dopĺňa tento žalostný obraz a potvrdzuje údaj, ktorý Olsenová prevzala z výskumu Jean Mullensovej: jedna z dvanástich. To je číslo, ktoré podľa Mullensovej vyjadruje priemerný percentuálny počet autoriek zastúpených v 112 najpoužívanejších učebniciach a čítankách literatúry pre študentov amerických škôl. Na každých jedenásť mužov teda pripadá iba jedna žena. Niekde sú percentá ešte nižšie, niekde o čosi pre ženy priaznivejšie, hlavná tendencia je však zdrvivúco výrečná.²⁴

Tretia esej prvej časti je venovaná tvorbe jednej z prehliadaných alebo zabudnutých autoriek, Rebeccy Hardingovej Davisovej, presnejšie jej próze z roku 1861 *Život v železných mlynoch* (*Life in the Iron Mills*), ktorá vyšla v roku 1972 v reedícii. Olsenová tu aj prakticky predviedla, ako sa vyrovnávať s tvorbou autoriek, ktoré treba znovuobjaviť pre svet. Fishkinová uvádza rozsiahle zoznamy autoriek, ktorých reedície diel sa v sedemdesiatych a osemdesiatych rokoch realizovali v rozličných vydavateľstvách – aj zásluhou Tillie Olsenovej. Tá sama iniciovala prvé reedície, jej biografická a literárna esej o Hardingovej Davisovej vznikla vlastne ako doslov k spomínanej reedícii vo vydavateľstve Feminist Press. Samozrejme, k pohybu, ktorý Olsenová podnietila, sa pridali rôzne autor-ské skupiny, Afroameričanky, autorky s hispánskym alebo indiánskym pôvodom, spisovateľky pôvodom z Ázie, lesbické autorky a pod., takže feministické hnutie v literatúre

²² Ref. 19, s. 31 a s. 30.

²³ Tu sa Olsenová opiera o prácu Elaine Showalterovej *Ženy a školské osnovy literatúry* a cituje z nej. Pozri ref. 19, s. 29.

²⁴ Ref. 19, s. 186 – 193.

získalo zároveň výrazne multikulturálne zafarbenie a neraz prelamovalo ďalšie, tentokrát vlastné stereotypy, napríklad o jednotnej – v zmysle rovnakej – ženskej skúsenosti.

Olsenová dosahom svojej knihy *Mlčania* privolala naspäť do života nielen desiatky, možno stovky zabudnutých, vytesnených autorských výkonov z minulosti, ale pomohla seabvyjadreniu mnohých súčasných autoriek, ktoré tápali v tme vlastných pochybností a predsudkov. Svedčia o tom zmienky z korešpondencie, ktorú Olsenová obdržala po vyjdení *Mlčaní* a do ktorej umožnila nahliadnuť Fishkinovej. Jedna z autoriek, Mary Jane Moffatová, Olsenovej napísala: „Myslím na vás ako na ‚Tillie Plodonosnú‘ (Appleseed).“²⁵ Vznikli početné antológie z tvorby ženských autoriek, *oral history* našla pre svoje výskumy ďalšie rozsiahle teritórium, poväzovanie generácií cez ich rodovú skúsenosť a jej zverejnenie sa odrazilo aj v tematickom arzenáli feministických výskumov a teórií (problematika vzťahu matky a dcéry, archetypálnych rodových vzorcov a pod.). Ako veľmi účinný a zmysluplný sa ukázal Olsenovej príspevok k žánrovej problematike. Jej záujem o dovtedy marginalizované zápisky akéhokoľvek druhu, biografické, čitateľské poznámky, denníky, listy, rozhovory – to všetko vzbudilo záujem o výskum žánrových charakteristík v tvorbe žien a veľmi skoro sa ukázalo (v súčinnosti so sociológiou literatúry), že ženský spôsob písania si nachádza a rozvíja vlastné žánrové postupy, že uzavretá podoba diela (napríklad klasický román) nezodpovedá ženskému spôsobu existencie a je prejavom maskulinných mentálnych a jazykových preferencií, ich dostredivej tendencie. Olsenová pri svojich „počtárskych lekciami“ napríklad uvádza, že je poburujúce, ak ani v antológiách poézie a poviedky nie je kvantitatívne zastúpenie žien pre ne priaznivejšie, hoci ide o žánre azda najpočetnejšie zastúpené v ženskej literárnej produkcii práve pre ich menšiu rozsiahlosť a tým aj časovú dosiahnuteľnosť a realizovateľnosť „medzi inými vecami“, resp. každodennými povinnosťami spisovateľky – manželky a matky.

U Fishkinovej sa môžeme stretnúť s mimovoľným údajom, že ktorési z vydání *Silences* malo podtitul *Keď spisovateľka nemôže písať*.²⁶ Azda práve to treba ešte raz zvýrazniť: Olsenová si všima tzv. externé mlčania, sama ich označuje ako „neprirodzené“, vnútené politikou, cenzúrou, každodennou životnou zapriahnutosťou, ekonomickou situovanosťou, rodovou rolou – naštrbeným sebavedomím, jestvovaním v ustavičných diskontinuitách; mlčania, kde „život nepríde do výrazu“, kde „okolnosti“ rozhodli, že si sa narodil nesprávne, do znevýhodneného pohlavia, rasy, spoločenskej triedy, že zostaneš bez vzdelania, podpory a pod. Ide vlastne o mlčanie ako výsledok umlčievania, represie, vylučovania, nepochopenia, dezinterpretácie, odmietnutia..., teda mlčanie, ktoré má svoj pôvod mimo tela textu a pokrýva najmä jeho absenciu, absenciu výrazu. Adrienne Richová uvádza Olsenovej prácu, spolu s Woolfovej esejou *Jej vlastná izba*, ako neprehliadnuteľnú všade tam, kde sa diskutuje o podmienkach alebo okolnostiach, za ktorých je literatúra možná.²⁷

Mlčania sa dotkli mnohých spoločenských tabu, detabuizácia týchto tém poslúžila ako „vodítko“ pri mnohých ďalších feministických a multikulturálnych výskumoch. Azda najexploatovanejšia bola téma vzťahu (napätia) medzi umením a materstvom, početné

²⁵ Ref. 20, s. 29.

²⁶ Ref. 20, s. 31.

²⁷ Ref. 20, s. 38, pozn. 12.

projekty sa opierali o Olsenovej úvahy o ich nezlučiteľnosti, ktoré podoprela rozsiahlym vymenovávaním autoriek, ktoré zostali popri svojej tvorbe bezdetné,²⁸ alebo pod tlakom neutržateľných životných a tvorivých okolností skončili svoj život potvrdenou či nepotvrdenou samovraždou, „zvolenou smrťou“, prípadne sa o samovraždu mohli v extrémnych situáciách svojho života pokúsiť.²⁹ Olsenová celú svoju prácu vlastne zasvätila jedinému účelu: dokázať, že ženy sú pre tvorbu rovnako disponované ako muži a ak literárne fakty poukazujú na výraznú disproporciu medzi zastúpením mužov a žien v literatúre, je to v dôsledku sociálnych, životných a tvorivých podmienok, ktoré sú pre ženy (a pre marginalizované menšiny) nepriaznivejšie a vedú k ich systematickému umlčivaniu.

Samozrejme, Olsenovej práca sa stretla aj s kritickými ohlasmi, ktoré jej vyčítali raz subjektívnosť, inokedy neproporčnosť v uvádzaní príkladov, vylučovanie úspešných ženských autoriek z kontextu jej úvah, alebo rapsodickú sebaľútosť, ktorá určila tón jej knihy.³⁰ Fishkinová viaceré z výhrad označuje za neférové, ignorujúce celok knihy, jej rozvrhnutie alebo vyznenie. Sama, ako uvádza, uskutočnila interview na tému *Mlčani* so šesťdesiatimi vedcami, kritikmi, autormi, vydavateľmi, editormi, preštudovala dostupné kritické referencie na knihu, korešpondenčné ohlasy, ktoré jej poskytla sama autorka. Vychádzajúc aj z týchto indícií, Olsenovej knihu považuje za kľúčový príspevok k rozrušovaniu kanonizovanej predstavy o americkej literatúre, k poznaniu mechanizmov, ktoré časť literárnej tvorby vymazali z pamäti dejín a ktoré stále nie sú prekonané a pokúšajú sa o umlčivanie tých skupín a jednotlivcov v literatúre, ktorí do dominujúcej kultúrnej schémy nazapadajú.

Myšlienkam Tillie Olsenovej tak Fishkinová pripisuje aktuálnu platnosť, hoci v inom texte spolu s Elaine Hedgesovou upozorňuje aj na určitý vývoj, ktorým výskum problematiky mlčania od šesťdesiatych rokov prešiel. Stalo sa tak najmä v súvislosti s postštrukturalizmom, približne v prvej polovici osemdesiatych rokov, ktorý našiel bohaté uplatnenie aj vo feministických teóriách a ktorý sa začal zaujímať o mlčanie v textoch, vychádzajúce z ich vnútornej dispozície, o tzv. interné mlčanie. Tento výskum textového mlčania sa stal podľa viacerých kritikov jednou z najprovokujúcejších výziev posledných desaťročí a podľa autoriek úvodného textu k zborníku feministických štúdií *Načúvať Mlčaniam* (*Listening to Silences*) aj Olsenová tento presah svojej témy anticipovala už spomínanými bielymi miestami a bielymi stránkami svojej knihy.³¹

Zaujím postštrukturalisticky budovanej literárnej vedy o „trhliny“ a „narušenia“ vo významovej štruktúre textu viedol k predefinovaniu problematiky mlčania, prekonaniu a doplneniu Olsenovej verzie mlčania ako – výlučne – absencie. Mlčanie v tomto štádiu výskumu získava pozitívnu funkciu, je špecifickým znakom prítomnosti istých významov a obsahov v diele, vyznačuje priestory bdlosti a senzibility v protiklade s určitým ego-

²⁸ Ref. 19, s. 31.

²⁹ Ref. 19, s. 227.

³⁰ Ref. 20, s. 33 – 34.

³¹ HEDGES, Elaine – FISHKIN, Shelley Fisher: Introduction. In: *Listening to Silences; New Essays in Feminist Criticism* (edited by Elaine Hedges – Shelley Fisher Fishkin). New York – Oxford : Oxford University Press, 1994, s. 5.

tizmom reči – vrátane stoického, rezistentného alebo preventívneho mlčania. Iba do takto chápaného mlčania potom možno zabudovať ako pozitívnu významovú kvalitu (a často aj charakteristiku hrdiniek alebo hrdinov) naslúchajúce, pozorujúce a pozorné meditatívne mlčanie, ktoré obzvlášť vystupuje do popredia v literatúrach podliehajúcich inému ako západoeurópskemu kultúrnemu kódovaniu, presnejšie inej než jeho kanonizovanej podobe. Iba v tomto horizonte estetickej realizácie diela sa otvára priestor aj pre významový viachlas, jeho spoluhru a protihru, v ktorej mnohé významy zostávajú nedopovedané alebo iba naznačené, mnohé obsahy skryté, a predsa prítomné.

Ak Hedgesová a Fishkinová spolu s Kate Adamsovou hovoria o narastajúcom záujme, napríklad v poézii „farebných“ žien, o interpretáciu básní z ich významotvorného „okolia“, teda z akýchsi informačných sietí, ktoré jazykovú štruktúru básne obklopujú a významovo nasycujú (napríklad ústne podania príbehov, fotografie, historická dokumentácia), je zrejmé, že tu narážajú na tú dispozíciu mlčania, resp. významovej práce lingvistických i nelingvistických náznakov, ktorá aktivizuje celý okolitý kontext komunikačnej (tu básnickej, autorskej alebo recepčnej) udalosti, na tú dispozíciu básnickej metafory a básnického symbolu, ktorá do hry významov vťahuje aj ich nelingvistickú zložku.

Na chápanie mlčania ako aktívnej prezentácie výberu alebo odporu vo vzťahu k prevládajúcemu diskurzu nadviazala vo svojej štúdií o tvorbe troch autoriek, Jane Austinovej, Charlotte Brontëovej a Virginie Woolfovej, Patricia Laurenceová. Do protikladu voči mlčaniu ako dôsledku vylúčenia žien z verejnej sféry postavila mlčanie ako vhodný nástroj sebayjadrenia žien a ženských hrdiniek v konkrétnych historických a kultúrnych okolnostiach. Ponúkla však aj iný pohľad na otázku žánrov: „Táto ženská tradícia, ktorá má súvislosť s rozvojom románu a jeho schopnosťou zaznamenať vnútorný život, nahradila hovoriaci subjekt v anglickom románe pozorujúcim, naslúchajúcim, premýšľajúcim, snívajúcim ženským subjektom.“³² Jeho „vnútorný diskurz“ je aktívnym prejavom hrdinky, jej prítomnosti v texte i v diani, má však súčasne platnosť komentára a umožňujú tak jej vlastné sebayjadrenie, ibaže inými prostriedkami. Laurenceová hovorí o „alternatívnom kóde pravdy“ alebo o spôsobe vyjadrenia nesúhlasu a hnevu, ktorý je súčasne za určitých okolností jedine možný a sociálne tolerovaný – o „rituáli pravdy“. Hrdinka ho zároveň môže vyplniť čímkoľvek, snívaním, premýšľaním o svojich témach (napríklad u Woolfovej) a podobne. Autorka štúdie sa opiera o názor, že ak sme raz narazili na hranice vysloviteľného, odkazujú nás prinajmenšom k nevyhnutosti hľadať prostriedky, ktorými bude možné vyjadriť alebo, presnejšie, naznačiť aj to nevysloviteľné, neuchopiteľné. Len v tomto zmysle môže, podľa Laurenceovej, mlčanie označovať nedostatok, deficit alebo absenciu – ako iné vyjavenie či odhalenie neadekvátnosti jazyka vyjadriť život.

Vývoj tohto štýlu založeného na nepriamom alebo hypotetickom vyjadrovaní si vyžaduje kultivovanie nášho zmyslu pre voľbu určitého tónu alebo intonácie, podobne slovníka, pre nonverbálnu zložku prejavu – okrem iného podmieňuje väčšiu spontánnosť

³² LAURENCE, Patricia: Women's Silence as a Ritual of Truth: A Study of Literary Expressions in Austen, Brontë, and Woolf. In: *Listening to Silences; New Essays in Feminist Criticism* (edited by Elaine Hedges – Shelley Fisher Fishkin). New York – Oxford : Oxford University Press, 1994, s. 156.

písania s dostatočným priestorom pre zaznamenávanie prežívaní a pocitov hrdiniek a ich autoriek. Podľa Laurenceovej, predovšetkým od uhla pohľadu potenciálneho čitateľa alebo kritika na realitu závisí, či mlčanie hrdiniek v románoch vyššie uvedených spisovateľiek považuje za prejav absencie alebo prezencie, či vníma všetky jeho koordináty – lingvistickú, psychologickú, sociologickú, kultúrnu a historickú. „Kvalifikácia“ konkrétneho mlčania dokonca môže byť obojaká v závislosti od toho, či kritik pristupuje k textu zvonku alebo zvnútra, či ho vníma ako súčasť patriarchálneho dedičstva alebo jeho preháňania.

Dekódovanie takýchto mlčanlivých rečí a prejavov často koliduje s ich dezinterpeáciou, s prisudzovaním pasivity, deficitnosti (inteligentnej alebo jazykovej) ich nositeľkám a nositeľom. To je však tradičný prístup, ktorý v sebe nikdy nekultivoval citlivosť pre dynamiku mlčania a ich potencionnosť, ale ani pre vyváženú účasť všetkých účastníkov komunikácie na komunikačnej udalosti. Potlačovateľská moc, násilie, ale aj vyprázdňovanie a inštrumentalizácia reči sa presadzujú práve tam, kde sa takáto vyváženosť z komunikácie vytráca, kde sa reč stáva monologickou a neopätovanou. O „rituáloch pravdy“, uvádza autorka, hovoril aj Foucault vo svojej práci *Dozerať a trestať*, a práve v súvislosti s diskurzivitou a jej mocou, keď upozornil na dôležitosť miesta subjektu v diskurze. Až novovek zdokonalil nástroje represie do takej miery, že nositelia iných diskurzív ako dominantnej boli často vystavení už nielen symbolickej, ale aj fyzickej exkomunikácii zo spoločnosti; ich internovanie, vyhnanstvo a úplná izolácia sa stali nástrojmi presadzovania moci vládnuceho diskurzu.

Obrat vo vnímaní témy mlčania vo feminizme, na ktorý chceme ešte raz upozorniť, súvisí najmä s výzvami, pred ktoré vedu postavila dnešná doba. Nielenže rozum a jeho stelesnenie, veda, narazili na hranice nepoznatelného a nevysloviteľného, o čom ešte bude reč, ale svojich spojencov hľadajú práve tam, kde ich predtým prehliadali, v diskurzoch, ktoré zatracovali alebo umlčovali. Do stredu pozornosti sa tak dostáva napríklad umenie a literatúra pre svoju zvláštnu a vzácnu schopnosť vyhnúť sa abstraktným redukciám svojho predmetu – reči ako celku života, ale aj, napríklad, rodová skúsenosť žien, uchovávajúc hlboko v sebe zmysel pre dialektiku konkrétneho a univerzálneho, telesného a jazykového, pre – okolnosťami podmienený – zostup do priepasti, ktorá sa roztvára v každom systéme označovania. Ich mlčanie v sebe cez stáročia generovalo nielen negatívne, ale aj pozitívne obsahy, čitateľa dnes pozýva do textu, „aby aktívne interpretoval kultúrnu dimenziu diskurzu konštituovaného znakmi a pozíciami a – niekedy – radšej telom ako slovami“.³³

Publikované kapitoly sú časťou výstupu z individuálneho výskumného grantu VEGA 2/7085/20 s názvom Sémantika mlčania.

³³ Ref. 32, s. 159.

- BARTHES, Roland: Kritika a pravda. In: Roland BARTHES: *Rozkoš z textu*. Bratislava : Slovenský spisovateľ, 1994.
- BARTHES, Roland: Lekce. In: Maurice MERLEAU-PONTY, Claude LÉVI-STRAUSS, Roland BARTHES: *Chvála moudrosti*. Bratislava : Archa, 1994.
- BARTHES, Roland: Nultý stupeň písania. In: Roland BARTHES: *Rozkoš z textu*. Bratislava : Slovenský spisovateľ, 1994.
- BARTHES, Roland: Potešenie z textu. In: Roland BARTHES: *Rozkoš z textu*. Bratislava : Slovenský spisovateľ, 1994.
- BARTHES, Roland: Prednáška. In: Roland BARTHES: *Rozkoš z textu*. Bratislava : Slovenský spisovateľ, 1994.
- BOROVNIK, Silvija: *Pišejo ženske drugače?* Ljubľana : Mihelač, 1995.
- BUTLER, Judith: O jazyku, ubližovaní a cenzúre. In: *Aspekt*, 1997, č. 3, s. 50 – 61.
- CIXOUS, Hélène: Smích Medúzy. In: *Aspekt*, 1995, č. 2 – 3, s. 12 – 19.
- ČMEJRKOVÁ, Světa: Žena v jazyce. In: *Slovo a slovesnosť*, roč. 56, 1995, s. 43 – 55.
- FISHKIN, Shelley Fisher: Reading, Writing, and Arithmetic: The Lesson *Silences* Has Taught Us. In: *Listening to Silences: New Essays in Feminist Criticism* (edited by Elaine Hedges – Shelley Fisher Fishkin). New York – Oxford : Oxford University Press, 1994.
- FOUCAULT, Michel: *Slová a veci*. Bratislava: Kalligram, 2000.
- FOKKEMA, Douwe: *Odháľovanie zmyslu a teoreticko-empirická explanácia v literárnej vede alebo odkaz formalizmu a štrukturalizmu*. Preložila Silvia Pokrivčáková. V rukopise, dosiaľ nepublikované.
- HEDGES, Elaine – FISHKIN, Shelley Fisher: Introduction. In: *Listening to Silences: New Essays in Feminist Criticism* (edited by Elaine Hedges – Shelley Fisher Fishkin). New York – Oxford : Oxford University Press, 1994.
- IRIGARAY, Luce: Božské ženy. In: *Aspekt*, 1996, č. 2, s. 4 – 10.
- JAWORSKI, Adam: *The Power of Silence. Special and Pragmatic Perspectives*. Newbury Park – London – New Delhi : SAGE Publications, 1993.
- KENÍŽOVÁ-BEDNÁROVÁ, Katarína: Francúzska ženská literárna tvorba a kritika. In: *Aspekt*, 1995, č. 1, s. 87 – 90.
- LAURENCE, Patricia: Women's Silence as a Ritual of Truth: A Study of Literary Expressions in Austen, Brontë, and Woolf. In: *Listening to Silences: New Essays in Feminist Criticism* (edited by Elaine Hedges – Shelley Fisher Fishkin). New York – Oxford : Oxford University Press, 1994.
- LLOYD-THOMAS, Katie: Vstup do čiary. In: Oravcová, Jana – Mitášová, Monika, ed.: *Rodové štúdiá v umení a kultúre*. Bratislava : Sorosovo centrum súčasného umenia, 2000.
- MARCELLI, Miroslav: *Prípady Barthes*. Bratislava : Kalligram, 2001.
- NEUSTUPNÝ, Jiří V.: Poststrukturalizmus a Pražská škola. In: *Slovo a slovesnosť*, roč. 54, 1993, s. 1 – 6.
- NIET radosti bez rozdielnosti. Rozhovor Aspektu s Hélène Cixous. In: *Rozhovory Aspektu z rokov 1993 – 1998*. Bratislava : Aspekt, 1998, s. 67.
- OLSEN, Tillie: Mlčania (časť kapitoly Jedna z dvanástich: Ženy, ktoré sú spisovateľkami v našom storočí). In: *Aspekt*, 1995, č. 1, s. 24 – 25.
- OLSEN, Tillie: *Silences*. New York : A Delta Book, 1989.
- PETŘÍČEK, Miroslav, jr.: Subjekt čili svědectví. In: *Subjekt – autor – auditórium: Subjekt v priestoroch umenia*. Bratislava : Sorosovo centrum súčasného umenia, 1997.
- SHOWALTEROVÁ, Elaine: Femininní, feministické, ženské. In: *Smery literární interpretace XX. století (texty, komentáře)*. Ed. Michal Peprník. Olomouc : Univerzita Palackého, 2000.
- VAŇKOVÁ, Irena: *Mlčení & řeč (v komunikaci, jazyce a kultuře)*. Praha : ISV, 1996.
- VAŇKOVÁ, Irena: Mlčení v komunikaci. In: *Slovo a slovesnosť*, roč. 57, 1996, s. 91 – 101.
- VODRÁŽKA, Mirek: Třetí pohlaví. In: Oravcová, Jana – Mitášová, Monika, ed.: *Rodové štúdiá v umení a kultúre*. Bratislava : Sorosovo centrum súčasného umenia, 2000.
- WOJDA, Dorota: *Milczenie słowa (o poezji Wisławy Szymborskiej)*. Krakov : Universitas, 1996.
- ZAJAC, Peter: Súčasný vedecký obrat a literárna veda. In: ZAJAC, Peter: *Pulzovanie literatúry (Tvorivosť literatúry II)*. Bratislava : Slovenský spisovateľ, 1993.